

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ**

НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКА ВІЙНА В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Виконав:

здобувач ІV курсу 07-441 групи
Спеціальності 014 Середня освіта
Спеціалізація 014.03 Історія
Освітньо-професійної програми
Середня освіта (історія)
Щербина Владислав Вадимович

Керівниця:

кандидатка історичних наук,
доцентка Кузовова Н.М.

Рецензент:

учитель історії, вчитель-методист
Херсонського академічного ліцею
ім. О. В. Мішукова Херсонської
міської ради при Херсонському
державному університеті,
Михайлик О. В.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	4
1.1. Початок німецько-радянської війни в дослідженнях істориків зарубіжжя ..	5
1.2. Основні тенденції української історіографії німецько-радянської війни	7
РОЗДІЛ 2. ВИВЧЕННЯ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ.....	122
2.1. Зміна оцінки німецько-радянської війни в шкільному підручнику історії	122
2.2. Застосування різних методів під час вивчення німецько-радянська війна в шкільному курсі історії.....	177
ВИСНОВКИ.....	233
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	255
ДОДАТКИ	288
Додаток А. Кодекс академічної доброчесності здобувача вищої освіти херсонського державного університету	28
Додаток Б. Віртуальний тур до Аушвіцу-Біркенау.....	30

ВСТУП

Актуальність обраної нами теми зумовлена необхідністю всебічного та неупередженого вивчення історії минулого століття у шкільному курсі. Не дивлячись на те, що з моменту завершення Другої світової війни минуло вже більше ніж півстоліття, в історіографії цього періоду залишається багато «білих плям», наукова та суспільна дискусія щодо окремих сторінок тієї війни не стихає, і часто стає зброєю в інформаційному протистоянні.

Але коли ми говоримо про Другу світову війну ми маємо пам'ятати, що це одна з найбільш кривавих подій людської історії, це війна, яка забрала життя більш ніж п'ятдесяти мільйонів чоловік. Неможливо підрахувати й матеріальні, культурні, демографічні втрати які понесло людство. Навіть в XXI столітті ми продовжуємо відчувати ті страшні впливи найбільшої війни двадцятого століття.

Найбільші втрати в цій війні понесли два народи Східної Європи, а саме білоруський та український народи. Назавжди в пам'яті українців zostалися трагедії Бабиного Яру що в Києві, та шахти 4-4біс в Донецьку, концтабору «Червоний» поблизу Сімферополя, та Яновського концтабору в передмісті Львова, тисячі відомих та невідомих захисників України, що полягли в лісах та степах України.

Сьогодні перед нами, стоїть важка та важлива справа, ми маємо всебічно та неупереджено розглянути той період нашої історії, сформулювати висновки, та будувати країну пам'ятаючи про свою історію. Нажаль, обраний нами період часто був, та залишається предметом політичних інсинуацій. Ми знаємо як радянська історіографія вмело замовчувала деякі сторінки німецько-радянської війни. Тож в нашому дослідженні ми пропонуємо різні точки зору на окреслену проблему, та за допомогою документів намагаємось бути об'єктивними. Використовуючи методи історичного дослідження ми зробили спробу неупередженого розгляду подій німецько-радянської війни у шкільному курсі історії.

В нашому дослідженні ми використовували різноманітні джерела. В цілому ми можемо виділити такі джерела як: збірки архівних документів, законодавчі та нормотворчі джерела, документи особового походження, багатотомні видання, видання щодо окремих бойових операцій чи планів.

Мета дослідження полягає у вивченні німецько-радянської війни в шкільному курсі історії.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення наступних завдань:

- охарактеризувати початок німецько-радянської війни в дослідженнях істориків зарубіжжя;
- описати основні тенденції української історіографії німецько-радянської війни;
- дослідити зміну оцінки німецько-радянської війни в шкільному підручнику історії;
- проаналізувати застосування різних методів під час вивчення німецько-радянська війна в шкільному курсі історії.

Об’єкт дослідження – німецько-радянська війна.

Предмет дослідження – німецько-радянська війна в шкільному курсі історії.

Для досягнення мети дослідження та розв'язання поставлених завдань був застосований комплекс **методів** історично - наукових досліджень: історико-системний метод, історико-порівняльний метод, метод причинно-наслідкового аналізу, структурний метод, історико-діалектичний метод, наративний метод.

Отримані результати дослідження можуть мати практичне значення для використання під час проведення уроків з історії України.

Практичне значення кваліфікаційної роботи обумовлено можливістю використання отриманих нами результатів дослідження під час проведення уроків історії України, робота може виступати базисом для подальшого вивчення обраної нами теми. Матеріали дослідження можуть бути цікавими широкому колу тих, хто займається дослідженням історії німецько-радянської війни.

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

1.1. Початок німецько-радянської війни в дослідженнях істориків зарубіжжя

Початку німецько-радянської війни присвячені тисячі наукових і науково-популярних праць у різних країнах світу. Загалом дослідники точно відтворили історичний контекст подій та описали найважливіші битви. Однак багато подій Другої світової війни з різних причин залишилися в тіні наукових досліджень. Американський дослідник з військової історії Дж. Мескіл вказує на наступні причини такої ситуації: 1) недостатньо вивчена архівна база, оскільки багато матеріалів зберігаються в таємниці. Ці матеріали не завжди є бажаними, оскільки можуть негативно впливати на суспільну психіку і порушують репутацію держави та збройних сил; 2) в деяких країнах (наприклад, в Росії) досі існують обмеження і навіть цензура на використання певних категорій архівних документів та їх інтерпретацію [23, с. 176].

Британські історики Митчем С. та Мюллер Дж. підкреслюють, що Гітлер сам сформулював нову концепцію війни на Сході в березні 1941 року. На його думку, це була жорстока війна, спрямована на абсолютне і безжалісне знищення ворога. А фельдмаршал В. Кейтель своїми наказами доніс ідеї фюрера до військових ще до початку блицкригу [31, с. 24].

Британський історик М. Гейстингс зазначає, що, хоча радянське населення пережило жахи громадянської війни, голоду, тиранії та загальної несправедливості ще з часів революції 1917 року, реалізація планів «Барбаросса», «Ост» та інших стала повною гуманітарною катастрофою для суспільства, якому вторгнення загрожувало тотальним знищенням [4, с. 184]. Порівняння нацистських окупаційних режимів у Західній та Східній Європі ілюструє відмінності. На Заході нацисти переважно претендували на територію та економічні ресурси окупованих країн, тоді як на Сході, зокрема в Радянському Союзі та Польщі, вони здійснювали поступовий геноцид. Спочатку мішенню

стали євреї, роми, комуністи та радянські активісти. Потім під удар потрапили всі інші.

Секретна програма «Т4», що діяла в Німеччині в 1939-1941 роках і була спрямована проти расово-неповноцінних людей, була перенесена на окуповану нацистами територію з початком російсько-німецької війни [32, с. 92]. Одне зі старих закликів хрестоносців, «DrangnachOsten» - «На Схід», було звернене до нащадків тевтонців, яке, за легендою, вимагало вбивства мільйонів цивільних осіб, представників різних етносів: поляків, українців, євреїв, білорусів, кашубів тощо.

У своїй доповіді історик Г. Чано згадує про жорстоко настроєний документ, підготовлений рейхсфюрером СС Г. Гімлером у травні 1940 року, який не допускав жодних компромісів: «Такі етнічні поняття, як українці, гуцули, лемки в нашій зоні повинні повністю зникнути...» [29, с. 82].

Історик Ф. Левітас повідомляє, що на теренах колишнього Радянського Союзу супротивник був кваліфікований як людина нижчого класу, до якої дозволяли будь-які насильницькі дії. Жителі захоплених територій спочатку вітали німецьких окупантів як визволителів, але потім були перетворені на рабів. Це спричинило активізацію руху партизан, оскільки населення було вимушене боротися за свої права. Підрозділи СС здійснювали єврейські погроми вздовж лінії фронту. Жорстоке ставлення до військовополонених створило умови, коли супротивник воював з останніх сил. [20, с. 101].

Коли генерали Третього Рейху вносили останні зміни до плану «Барбаросса», в якому йшлося про те, що німці мають бути готовими, вже згаданий німецький дипломат Гільгер фактично підтвердив страшну правду. «німецькі збройні сили повинні бути готові... Під час швидкої кампанії знищити Радянську Росію, в Москві того самого моменту кілька людей було засуджено на довгі терміни покарання у виправно-трудовах таборах за розповсюдження чуток про неминучість німецько-радянської війни...» [31, с. 201].

Наші сучасники можуть лише дивуватися силі духу суспільства, яке, незважаючи на нелюдський сталінський режим, страшні втрати і гіркоту поразки в перші місяці війни, знайшло в собі сили вистояти і перемогти. Досвід та

історична практика зарубіжних експертів значно розширює поле наукового дискурсу і дозволяє за допомогою важливих фактів та аргументів давати правильні та чесні відповіді на проблемні питання Другої світової війни.

1.2. Основні тенденції української історіографії німецько-радянської війни

Гіркі події німецько-радянської війни 1941-1945 рр. спонукали українських дослідників ретельно проаналізувати сучасний стан українських архівів з цієї проблематики та об'єктивно визначити причини невдач і поразок Червоної армії, особливо у найскладніший початковий період цієї війни влітку-восени 1941 року. Тривалий час традиційно обговорювалися можливі терміни нападу Німеччини на Радянський Союз, його неочікувана раптовість і несподіванка, перевага сил агресора, досягнута в результаті тривалої підготовки до війни, використання майже всього військового та економічного потенціалу Європи, зосередження Німеччиною та її союзниками величезних армій і новітніх зразків техніки та озброєння, а також помилки, допущені при створенні концентрації Німеччиною та її союзниками величезних армій і новітньої техніки та озброєнь, а також помилками в оцінці бойового досвіду Німеччини, набутого у війні на Заході [28, с. 12].

За останні 25 років українські історики працювали в нових умовах, відкидаючи застарілі концептуальні, методологічні та теоретичні засади радянської епохи. Це дозволило їм глибше зануритися в пошуки архівних матеріалів, що стали доступні після революції 1990-х – 2000-х років, та вивчення міжнародного досвіду історичної науки. Історики зуміли значно покращити своє розуміння та бачення найважливіших проблем, що виникали на початковому етапі німецько-радянської війни. Свідченням цього є поява цікавих та науково обґрунтованих праць, таких як ті, які були написані В. Гриневичем. [6], В. З. Грицюка[7], М. Ковалю [14], С. Єкельчика[9], Ю. Ю. Галушка [3], Є. Браїляна [3], М. Гейстингса[4] та інших істориків, які маючи україноцентричні позиції досліджують геополітичні та військові аспекти даної теми, суспільно-політичні

настрої і моральний стан військовослужбовців та населення України на початку війни.

На думку сучасного українського військового історика В. Грицюка, найсерйознішим і найважчим уроком початкового етапу війни стало зволікання з боку Радянського Союзу з приведенням своїх військ у повну бойову готовність [7, с. 26].

На його думку, невідповідність військ у прикордонних районах до відбиття нападу противника була найважливішою причиною, що визначила несприятливий перебіг подій на початку війни з Німеччиною [7, с. 27].

Віктор Гриневич досліджуючи проблему початку німецько-радянської війни з іншого ракурсу, зазначаючи, що її причина не полягає у раптовому нападі Німеччини, а в тому, що саме в цей момент на західних кордонах знаходились значні військові контингенти Червоної армії. Це обставина спричинила подальший трагічний розвиток подій. Він зазначає, що вітчизняні історики, які працюють в нових умовах радикального перегляду концептуальних, методологічних і теоретичних засад радянської доби, а також з урахуванням архівної революції 1990-х - 2000-х рр. та інтернаціоналізації української історичної науки, глибше розуміють та бачать головні проблеми цього періоду війни. Поява нових значущих наукових праць, таких як ті, які написав сам Гриневич, свідчить про це. На його думку, це порушило все стратегічне планування сталінського керівництва і внесло паніку і безлад у дії радянської армії та вищого керівництва країни [6, с. 27].

Мобілізаційні та евакуаційні заходи радянської влади після 22 червня 1941 року та реакція на них українського народу були предметом вивчення українських дослідників. Сучасні дослідники проаналізували кількісні та якісні показники цих процесів та відповідну психологічну атмосферу. Вони вказують на незадовільну явку мобілізованих громадян до військових частин у східноукраїнських областях, факти неорганізованої мобілізації та антирадянського повстанського руху в тилу Червоної армії в західноукраїнських областях, масове дезертирство мобілізованого населення з частин, що були

викликані, зокрема, масовою нелояльністю українського населення до сталінського режиму [3, с. 127].

На думку В. Гриневича, саме останній фактор став головною причиною фактичного провалу радянської мобілізаційної кампанії, оскільки 2,5-3 мільйони мешканців УРСР, які підлягали призову, залишилися на окупованих територіях [6, с. 17]. Він наводить неопубліковані дані, зібрані після війни Комісією з історії Великої Вітчизняної війни, згідно з якими на окупованих територіях за різних обставин (дезертирство, недбалість військових комісаріатів, раптові зміни лінії фронту тощо) залишилося 5,6 млн військовозобов'язаних. В. Гриневич у своїй роботі звертає увагу на те, що необхідно пильно ставитися до успіхів радянської евакуаційної політики в Україні в період Другої світової війни, оскільки не дивлячись на ці успіхи, більше 90% населення України залишилося в окупованій території. Частина цього населення, зокрема селянство, виступала проти евакуації, вивезення майна та знищення врожаю. Таким чином, автор закликає не абсолютизувати успіхи радянської політики, а пам'ятати, що багато людей залишалися в зоні конфлікту і доводилися стикатися з труднощами під час німецької окупації.

На його думку, з України вдалося евакуювати менше 2,5 млн. осіб, тобто 6-7% населення, що чітко вказує на те, що головним пріоритетом радянської евакуаційної політики був «не порятунок людей через брак часу чи практичних можливостей, а головним чином вивезення техніки, обладнання, сировини тощо» [6, с. 28].

В. Гриневич провів аналіз радянської та німецької пропаганди на початковому етапі війни і прийшов до висновку, що більшовицька пропаганда була малоефективною, оскільки була відірвана від реальності, тоді як німецька пропаганда мала значний вплив на політичні настрої частини бійців та командирів Червоної армії. [6, с. 27].

Таким чином, сучасна українська історіографія продовжує плідно розробляти гострі актуальні питання з історії російсько-німецької війни 1941-1945 рр., її військово-стратегічних, геополітичних та морально-психологічних

аспектів. Вільні від політико-ідеологічного контролю та цензури, українські історики прагнуть об'єктивно дослідити всі таємниці та обставини цієї величезної трагедії, яка завдала неймовірних страждань і горя українському народові. Вони виділяють низку політичних, військово-технічних, організаційних, ідеологічних, психологічних та ситуативних чинників, які спричинили катастрофу Червоної армії та всього Радянського Союзу у 1941 році і негативно вплинули на процес та ефективність військової мобілізації та евакуаційних операцій. Серед них, зокрема, політичні помилки сталінського керівництва, численні прорахунки в управлінні військами, а також загальний низький морально-психологічний стан більшості цивільного населення в регіонах України, де перебували радянські війська та відбувалися початкові події війни [4; 6; 7; 9].

Українські історики вивчали стан української суспільної свідомості на початковому етапі російсько-німецької війни, роль морально-політичних чинників у поразці Червоної армії в 1941 році, ставлення різних верств населення до мобілізації та відходу радянських військ у 1941 році.

Сучасні українські дослідники довели, що панівна в радянській історіографії ідеологема про «морально-політичну єдність радянського народу», «беззастережну віру радянських людей в ідеали комунізму та їхню відданість комуністичній партії» напередодні та під час війни не відповідала дійсності і була вигаданою. Насправді цей висновок ґрунтується на досить широкому колі джерел, які свідчать, що українське суспільство напередодні та на початку російсько-німецької війни було політично розколоте, значна його частина відверто вороже або байдуже ставилася до більшовицького режиму, що свідчило про кризу лояльності до радянської системи [4; 6; 7; 9].

Безперечно, об'єктивне дослідження всіх цих тем і питань залишається пріоритетним завданням для істориків, реалізація якого неможлива без введення до наукового обігу нової джерельної бази – матеріалів особового походження, листів, мікродосліджень локального контексту, підготовки нових наукових праць. Виклик полягає у пошуку підходів та критеріїв морально-етичних,

гуманістичних, антропологічних та просопографічних історичних досліджень з метою розкриття людського виміру цього жорстокого періоду.

В українській історіографії відчувається нестача комплексних досліджень, які б займалися вивченням теми всебічно та наскрізно, і на їх написання чекає українське суспільство. Це особливо важливо, оскільки без таких досліджень складно створити об'єктивну картину героїчної та жертвовної історії українського народу протягом Другої світової війни, яка б відповідала сучасним очікуванням та запитам, а також інтелектуальним та інформаційним викликам ХХІ ст..

РОЗДІЛ 2

ВИВЧЕННЯ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

2.1. Зміна оцінки німецько-радянської війни в шкільному підручнику історії

Загальновідомо, що в перших українських підручниках та посібниках з історії домінував успадкований від Радянського Союзу міф про Велику Вітчизняну війну [1, с. 16]. Його основний зміст полягав у тому, що Німеччина зрадила і напала на СРСР влітку 1941 року і почалася війна; що Радянська армія здобула велику перемогу і врятувала весь світ; що всі етнічні рухи опору проти нацистів, які не мали нічого спільного з радянською армією, були зрадниками і пособниками (Польща, Литва, Україна); найбільша жертва війни – радянський народ [16, с. 72]. Німецько-радянську війну не можна порівняти з жодною іншою історичною темою за кількістю публікацій – тисячі бібліографічних позицій і мільйони примірників в обігу [25].

Матеріал першого пробного підручника з історії України для 10-11 класів загальноосвітніх шкіл, підготовленого науковцями Інституту історії Академії наук України, хронологічно та концептуально відповідає радянському сценарію. Перші два роки війни висвітлено у розділі 6 «Соціально-економічні та політичні перетворення наприкінці 20-х – у 40-х роках», який включає розділ 20 «Об'єднання західноукраїнських земель» та розділ 21 «Напередодні Великої Вітчизняної війни». Наступний розділ, Розділ 7, присвячений періоду Великої Вітчизняної війни з 1941 по 1945 рр., але тематично поділений на «перший етап», «період корінних переломів» та «завершальний етап» Великої Вітчизняної війни і складається лише з трьох параграфів (половина параграфів попереднього розділу) [15].

Про події напередодні возз'єднання автор пише, що визвольні операції Червоної армії в Західній Україні, Бессарабії та Буковині були, з одного боку,

відповіддю на прагнення значної частини населення цих земель возз'єднатися з Радянською Україною. З іншого боку, вони були тісно пов'язані зі змістом німецько-радянського пакту про ненапад від 23 серпня 1939 року, підписаного Молотовим і Ріббентропом[22, с. 153].

Таким чином, вперше в підручниках з'явилася інформація про цей договір і секретний протокол про розподіл сфер впливу. Цікаво, що в аргументації необхідності об'єднання побіжно згадується договір УНР/ЗУНР від 22 січня 1919 року, але жодного разу не згадується про початок Другої світової війни – це термін, який зазвичай не використовується при розгляді подій 1939-1941 років.

Загалом, підручник майже повністю складається з авторських текстів, з деякими історичними документами офіційного характеру в кінці деяких розділів, такими як партійні та урядові постанови, накази військового командування та оперативні зведення, а також з кількома запитаннями для заохочення до запам'ятовування та повторення.

Підручник «Історія України», підготовлений науковцями Інституту історії України, охоплює події від лютого 1917 до 1992 року. Розділ 8 «Україна в роки Другої світової війни (1939-1945)» починається з параграфу «Злочинний зговір Сталіна з Гітлером у 1939 р. і доля західноукраїнських земель» і розповідає про початок Другої світової війни, методи встановлення радянської влади та репресії проти населення в Західній Україні. Розділ 9 «Повоєнні роки (1945-1955)» даний розділ містить детальний опис подій, які розгорталися на території України, зокрема конфлікт між УПА та радянськими військами. Окрім керівників радянського партизанського руху, коротко описані лідери націоналістичного підпілля – С. Бандеру, Р. Шухевича, В. Кука, А. Мельника. За допомогою двох речень, було побіжно згадано про події на Волині влітку 1943 р. а також акцію «Вісла», та нажаль конкретно події не описані [14, с. 217].

У 1996 році було затверджено навчальну програму, яка включала історію України (5-11 класи) та всесвітню історію (6-11 класи). Тоді ж було запроваджено новий підхід до підготовки підручників. Автори подавали свої тексти на конкурс, а комісія Міністерства освіти і науки відбирала до друку кілька підручників, з яких вчителі могли обрати той, який вважали найбільш підходящим.

У самих підручниках було зменшено кількість авторських текстів, але збільшено кількість матеріалу, що представляє різні точки зору, і питань, що спонукають учнів до самостійної оцінки; у підручниках, виданих за програмою 1996 року, все ще використовувався термін «Велика Вітчизняна війна», але перевага надавалася термінам «Друга світова війна» і «німецько-радянська війна». Програма чітко визначила нову хронологічну межу: «Україна в роки Другої світової війни (1939-1945)». Війна почалася не 22 червня 1941 року (як у перших радянських і пострадянських підручниках), а 1 вересня 1939 року. Сталін і Гітлер однаково зображені як тоталітарні диктатори, які спричинили війну. Вводиться поняття Голокосту, більш детально описуються депортації та життя на окупованих територіях. Також детально описано внесок України у перемогу над нацизмом та долю цивільного населення і військовополонених. Детально описано партизанський та інші рухи опору в Радянському Союзі.

У період з 1996 по 2005 рр. з'явилося понад 40 підручників з історії України. У них суттєво зменшено кількість авторських текстів (до 60%) і значну частку займає матеріал різного походження (офіційні документи, листи, спогади, фрагменти наукових праць), дискусійні питання та візуальний матеріал. Наприклад, підручники Станіслава Кульчицького та Юрія Шаповала містять різноманітні історичні джерела – постанови, спогади, листи та візуальний матеріал, які є важливими документами свого часу. Введено розділ «Розвиток історичного та критичного мислення» та розділ «До політичного портрету», який містить біографії. Для періоду Другої світової війни дотримано певний баланс: біографії шести «героїв», трьох з радянського боку (Кирпонос, Ковпак і Вачутін) і трьох з боку українських націоналістів (Мельник, Бандера і Шухевич) [18]. Нові

підручники викликали жваві обговорення в українському суспільстві: деякі критики звинувачували їх у недостатній відвазі подолати радянські стереотипи та фальсифікації минулого, тоді як інші звинувачували авторів в спробі фальшувати ідеалізоване та справедливе радянське суспільство, а також у героїзації націоналістів.

Спеціальна увага приділялась дискусіям щодо того, чи вдалося авторам підручників сформуванню українську версію війни, яка відповідала б сучасним очікуванням і запитам українського суспільства, з урахуванням висвітлення подій Другої світової війни та введення в обіг нових досліджень українських науковців і раніше недоступних або заборонених документів.

Відповідно до нової програми історичної освіти, затвердженої у 2005 році, у підручниках, виданих у 2005-2010 роках, детально висвітлено консолідацію тоталітарного режиму в 1930-х роках, посилення репресій, організацію, індустріалізацію та мілітаризацію Голодомору, а також підготовку СРСР до війни. Більш детально описано вторгнення в Польщу, розстріл польських офіцерів у Катині, радянізацію окупованих територій, репресії, нацистське вторгнення, Голокост, радянське та націоналістичне підпілля, оунівців та військові операції з визволення і депортації цивільного населення. Розширено хронологію війни, дано детальний опис подій на українській території, різних рухів опору та життя населення на окупованих територіях, формування «українського виміру Другої світової війни» науковці та автори підручників називали спробою відмежування українського освітнього простору від міфів та культу перемоги у Великій Вітчизняній війні.

У 2010 році Дмитро Табачник був призначений Міністром освіти і науки України. Він заявив про необхідність впровадження «антропологічного підходу» до викладання історії. За його наполяганням, до підручників з історії, які повинні були з'явитися у 2010 році, було внесено низку ідеологічних змін. Наприклад, у підручнику Віктора Мисана «Вступ до історії» було скорочено обсяг інформації про Українську Народну Республіку та події 1917-1921 років. Також було вилучено згадки про штучність Голодомору. Інші зміни стосувалися подій

Другої світової війни. Було скорочено кількість інформації про діяльність УПА під час та після війни. Щодо кримських татар, то було заявлено, що тисячі з них були депортовані за підозрою у співпраці з нацистами. Але не було згадано про те, що звинувачення були фальшивими і що депортації були злочином проти корінного населення Криму.

Нова хвиля змін настала після 2014 року. У зиму та весну того року Україна пережила хвилю народної декомунізації, яка супроводжувалася стихійним поваленням пам'ятників Леніну та інших діячів радянської влади.

У весні 2018 року Міністерство освіти і науки України рекомендувало два нових підручники з інтегрованого курсу "Історія: Україна і світ" для учнів 10 класу, що охоплюють період з 1914 до 1945 року. Обидва підручники містять два великі розділи з назвами "Україна і світ напередодні Другої світової війни. Початок війни" та "Друга світова війна. Перебіг та результати". Важливо зазначити, що обидва підручники не використовують термін "визволення" або "возз'єднання" Західної України для опису вступу СРСР у війну восени 1939 року [5].

У підручнику Олександра Гісема є розділи "Агресія СРСР проти країн Центральної та Східної Європи у 1939-1940 роках" та "Радянська Західної України у 1939-1940 роках". Рухи Опору Мудрий та Аркуша об'єднані в один параграф під назвою "Український національно-визвольний, комуністичний партизанський та інші рухи Опору на теренах України", де також є частина про "українсько-польські відносини". Однак, події на Волині у 1943 році описані досить стисло (одним абзацом): "Українські й польські збройні формування... Розпочали взаємне винищення, втягуючи в кривавий конфлікт місцеву людність" [5, с. 143]. У підручнику Гісема ці питання розбиті на два параграфи: "Рух Опору та його течії в Україні" та «Польський рух Опору на західноукраїнських землях. Україно-польське протистояння», а проблема українсько-польської боротьби детально висвітлюється на трьох сторінках. В обох підручниках також досить детально висвітлюється трагедія кримських татар – депортація 1944 року, а також інших етнічних груп з Криму [2; 5].

Таким чином, можна констатувати, що у період незалежності України, міф про радянську Велику Вітчизняну війну продовжував поступово витіснятися з українського науково-освітнього простору, натомість формувався (і продовжує формуватися) «український аспект» Другої світової війни, який поступово поширюється в суспільній свідомості.

2.2. Застосування різних методів під час вивчення німецько-радянська війна в шкільному курсі історії

Використання різних методів при вивченні німецько-радянської війни на шкільних уроках історії може зробити навчання більш ефективним і цікавим та допомогти перейти від «історії як шкільного предмета знань» до історії як «предмета мислення». У нашому дослідженні, за основу ми взяли, нестандартні методи вивчення подій німецько-радянської війни у шкільному курсі історії, а саме:

Метод усної історії. Слід зазначити, що в більшості сучасних шкіл використання методу усної історії в освітньому процесі заохочується. Однак базових рекомендацій щодо використання усно-історичних матеріалів на уроках історії вчителями не розроблено.

Вивчаючи Другу світову війну, учні старших класів намагаються використовувати якомога більше підручників та довідників з історії. Як наслідок, вони іноді забувають про такі джерела усної історії, як біографічні інтерв'ю, розповіді учасників війни, листи та анкети воєнного часу. Використання усно-історичних джерел на шкільних уроках спрощує вивчення сучасної історії. Учні мають справу з особистими долями конкретних людей і мають можливість відкрити для себе нові факти в галузі історичної науки. Крім того, це дозволяє учням вивчати історію самостійно, а не за розробленою шкільною програмою [30, с. 217].

При вивченні теми Другої світової війни учні зазвичай використовують у своїй шкільній практиці метод біографічних інтерв'ю. Це допомагає учням вивчати історію, звертаючись до старшого покоління на емоційному рівні та в

особистий спосіб. Це дозволяє більш доступно і реалістично зрозуміти історичні факти та події з життя конкретної людини. Метод біографічного інтерв'ю є новим напрямком у вивченні історії, який допомагає учням застосувати свої знання на практиці, отримати новий досвід під час вивчення військової тематики, а також розвинути навички роботи з історичними джерелами.

Учні середньої школи можуть вивчати тему війни самостійно або колективно в рамках певного проекту. Наприклад, проект може передбачати індивідуальну роботу зі свідками та учасниками Другої світової війни через усну історію. Основна мета полягає в тому, щоб дослідник, використовуючи усно-історичний матеріал, відкрив для себе нові факти про історію, про які не пишуть у шкільних підручниках. Цей метод усної історії може збагатити історичні знання учнів і допомогти їм у досягненні різноманітних цілей. Наприклад, він може мотивувати учнів вивчати історію, розробляти індивідуальні чи колективні проекти та організовувати позакласні історичні семінари [26, с. 116].

Досить цікавим методом вивчення живої історії в середній школі є метод наративного аналізу усної історії. Наративний аналіз не часто розглядається в педагогіці, але він часто використовується вчителями та учнями при підготовці до воєнної тематики (тобто при роботі з усно-історичними свідченнями).

Тому цілком доцільно, щоб учні проводили аналіз наративів усної історії при підготовці до уроків історії про Другу світову війну. Вони можуть порівнювати офіційну історію зі свідченнями очевидців, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, оцінювати і відчувати трагедію очима інших, мислити більш самостійно і формулювати власну думку.

Наративний аналіз усно-історичних свідчень про Другу світову війну вимагає аналізу ключових тем, визначення часових рамок подій, з'ясування причинно-наслідкових зв'язків та оцінки прочитаного очима інших. Вчителі повинні усвідомлювати і доносити до учнів, що вони не встановлюють точну правду, а уявляють історичну реальність через розповідь оповідача.

Вчителі середньої школи рідко організовують позакласні наукові зустрічі та конференції. Це пов'язано з тим, що більшість учнів або відмовляються

приходити на них, або просто сидять, не заглиблюючись в обговорювані теми. Проте такі методи дослідження джерел усної історії могли б сприяти ефективному засвоєнню знань та розвитку критичного мислення освітян.

Отже, вчителям учням середньої школи варто використовувати джерела усної історії при підготовці своїх уроків. За допомогою усної історії учні зможуть більш детально дослідити історичну реальність Другої світової війни, розробити власні усно-історичні проекти, теоретично і критично мислити, аналізувати інформацію крізь призму власного бачення та усвідомити цінність усно-історичних джерел.

Екскурсійний метод. Екскурсії – це наочні дослідження різних об'єктів, явищ і процесів у природних умовах. Історична екскурсія пов'язана з навчальною програмою і стосується теми шкільного підручника «Друга світова війна» [16, с. 5].

З точки зору освітньої та розвиваючої діяльності, історичні екскурсії повинні допомогти учням накопичувати наукові факти, збагачувати їх наочний образ змісту навчального процесу, вчити помічати і підтримувати розвиток своєї позиції, спостережливості, емпіричного мислення і пам'яті в цілісній системі взаємодії окремих фактів, деталей, подробиць і явищ. Екскурсії розвивають допитливість, увагу, візуальну культуру та морально-естетичне ставлення до дійсності. Це допомагає актуалізувати знання, а спогади про воєнні події не забуваються. Наприклад, можна провести екскурсію до меморіалу, і провести наступне обговорення:

1. Чому присвячений цей меморіал?
2. Хто ці люди, яких вшановує цей меморіал?
3. Які події призвели до загибелі цих людей? Як це стало можливим?
4. Чому конкретні люди стали жертвами систематичних вбивств з боку нацистської влади?
5. Чи достатньо інформації з самого меморіалу, щоб відповісти на ці питання?

В умовах дистанційного навчання особливої популярності набуває метод *віртуальної екскурсії*. Віртуальні екскурсії – це організована форма навчання, яка відрізняється від звичайної екскурсії тим, що надає віртуальне представлення того, що існує в реальності. Це форма навчання, яка відрізняється від звичайної екскурсії тим, що надає віртуальне представлення того, що існує в реальності. Проте, все ж таки даний метод не замінить традиційного. По-перше, віртуальна екскурсія не в змозі забезпечити усіма п'ятьма відчуттями (запах, дотик, смак, звук і зорове сприйняття). Віртуальний відвідувач до прикладу не зможе доторкнутися, відчути запах тих чи інших об'єктів чи явищ. Як приклад, під час вивчення радянсько-німецької війни, можна запропонувати учням віртуальний тур до Аушвіцу. Аушвіц – місце, яке стало символом Голокосту. В колишньому німецькому концтаборі в місті Освенцім загинуло близько 1,1 мільйона осіб, 90% з яких були єврейського походження. Екскурсія супроводжується польським і англійським текстом, з якого можна більше дізнатися про історію цього місця (Додаток А.).

Метод «гексагон». Шестикутні картки називаються гексагонами, а кількість гексагонів може бути фіксованою або довільною (залежно від цілей викладача). Кожен шестикутник представляє певний обсяг знань з певного аспекту теми. Шестикутник поєднується з іншим шестикутником певним зв'язком (поняття, подія, явище...). Зазвичай шестикутники з'єднуються між собою в єдину структуру, яка дає уявлення про отримані знання. Однак у учнів кінцева картина буде різною. Використання шестикутників – це простий та ефективний спосіб розвинути такі навички, як вміння відбирати, класифікувати та пов'язувати докази. Існують різні способи організації роботи учнів з шестикутниками [12, с. 5].

Характеристика персонажів. Треба поділити клас на мікрогрупи (пари). На дошці – шестикутник із зображенням (портретом, фотографією) або ім'ям політичного діяча часів Другої світової війни. Учні повинні описати певні сфери життя людини, зображеної на їхньому шестикутнику, наприклад, походження, освіту та кар'єру. Потім кожна група презентує свій шестикутник, утворюючи на

дошці мозаїку, що містить загальний опис історичної постаті. Крім того, кожній групі можна дати іншу історичну постать заданого періоду і попросити написати опис цієї постаті. В результаті на дошці будуть написані загальні описи видатних постатей часів німецько-радянської війни. Це можуть бути політичні діячі, науковці, художники, військові тощо [23, с. 136].

Характеристика подій. Клас ділиться на мікрогрупи (пари). На дошці прикріплені шестикутники з написаними на них назвами подій (Пакт про ненапад між Німеччиною та СРСР, напад Німеччини на СРСР, визволення Києва від загарбників тощо). Учні пишуть на своєму шестикутнику опис події у певній сфері, включаючи причини та передумови, ключові дати, рушійні сили/фактори, наслідки тощо. Потім кожна група презентує свій шестикутник, і на дошці утворюється мозаїка, що містить загальний опис історичної події. Альтернативним варіантом є надання кожній групі окремої події (пов'язаної з тією ж темою, тим же періодом) і написання характеристик цієї події. В результаті на дошці може бути написаний загальний опис історичної події на місцевому, регіональному, національному та глобальному рівнях. Ми маємо можливість простежити характерні спільні риси та відповідні особливості явища [26, с. 116].

При використанні шестикутників як індивідуально, так і в парах або в групах необхідно дотримуватися певних правил, які полегшують роботу і сприяють досягненню педагогічних цілей. На нашу думку, записи в шестикутниках доцільно робити коротко, друкованими літерами, підкреслюючи найважливіші моменти, встановлюючи причинно-наслідкові зв'язки, попереджаючи учнів, що не слід заповнювати занадто багато шестикутників і що всі члени групи повинні брати участь у створенні мозаїчної історії. Вчителі завжди повинні мати додаткові порожні шаблони шестикутників (важко обмежити творчий процес).

Отже, при вивченні німецько-радянської війни на уроках історії важливим є використання різних історичних методів. Це робить навчання більш

ефективним та цікавим, а учні вчать не просто запам'ятовувати матеріал, а й аналізувати та інтерпретувати його.

ВИСНОВКИ

Коли ми говоримо про Другу світову війну ми маємо пам'ятати, що це одна з найбільш кривавих подій людської історії, це війна, яка забрала життя більш ніж п'ятдесяти мільйонів чоловік. Неможливо підрахувати й матеріальні, культурні, демографічні втрати які понесло людство. Навіть в XXI столітті ми продовжуємо відчувати ті страшні впливи найбільшої війни двадцятого століття.

Отже у результаті дослідження проблеми вивчення німецько-радянської війни у шкільному курсі історії, ми дійшли до наступних висновків:

1. Початку німецько-радянської війни присвячені тисячі наукових і науково-популярних праць у різних країнах світу. Загалом дослідники точно відтворили історичний контекст подій та описали найважливіші битви. Однак багато подій Другої світової війни з різних причин залишилися в тіні наукових досліджень. Це спричинено недостатнім вивченням архівної бази, ці матеріали не завжди є бажаними, оскільки можуть негативно впливати на суспільну психіку і порушати репутацію держави та збройних сил.

2. Гіркі події німецько-радянської війни 1941-1945 рр. спонукали українських дослідників ретельно проаналізувати сучасний стан українських архівів з цієї проблематики та об'єктивно визначити причини невдач і поразок Червоної армії, особливо у найскладніший початковий період цієї війни влітку-восени 1941 року. Про це свідчить поява змістовних наукових праць В. Гриневича (2), В. З. Грицюка, М. Ковалю, О. Лисенка, Ю. Ніколайця, І. Патриляка, М. Боровика та інших істориків, які маючи україноцентричні позиції досліджують геополітичні та військові аспекти даної теми, суспільно-політичні настрої і моральний стан військовослужбовців та населення України на початку війни.

3. Загальновідомо, що в перших українських підручниках та посібниках з історії домінував успадкований від Радянського Союзу міф про Велику

Вітчизняну війну. Його основний зміст полягав у тому, що Німеччина зрадила і напала на СРСР влітку 1941 року і почалася війна, і що Радянська армія здобула велику перемогу і врятувала весь світ.

У період з 1996 по 2005 рр. з'явилося понад 40 підручників з історії України. У них суттєво зменшено кількість авторських текстів (до 60%) і значну частку займає матеріал різного походження (офіційні документи, листи, спогади, фрагменти наукових праць), дискусійні питання та візуальний матеріал.

Нова хвиля змін настала після 2014 року. Взимку й навесні цього року Україна пережила хвилю народної декомунізації – стихійного повалення пам'ятників Леніну та іншим діячам радянської влади. Навесні 2018 р. з'явилися два нові підручники, рекомендовані МОН – «Історія: Україна і світ» для 10 класу. В обох підручниках також досить детально висвітлюється трагедія кримських татар – депортація 1944 року, а також інших етнічних груп з Криму.

4. Отже, при вивченні німецько-радянської війни на уроках історії важливим є використання різних історичних методів, а саме: метод усної історії, екскурсійний метод, метод віртуальної екскурсії, метод «гексагон» тощо. Це робить навчання більш ефективним та цікавим, а учні вчать не просто запам'ятовувати матеріал, а й аналізувати та інтерпретувати його.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми, але є одним із перспективних напрямів вивчення німецько-радянської війни у шкільному курсі історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баханов К. Теоретичні засади шкільного курсу історії України. *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання*. 2015. № 1-2. С. 12-18.
2. Всесвітня історія (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. Освіти. О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. Харків : Вид-во «Ранок», 2019. 226 с.
3. Галушка А., Брайлян Є. Змова диктаторів. Поділ Європи між Гітлером і Сталіним 1939-1941. 2019. 367 с.
4. Гейстингс М. І розверзлося пекло... Світ у війні 1939–1945 років. Харків : Клуб Сімейного дозвілля, 2019. 748 с.
5. Гісем О. В Історія: Україна і світ (інтегрований курс, рівень стандарту) ... для 10-го кл. закл. заг. серед. освіти. О.С. Істер. Київ : Генеза, 2018. 285 с.
6. Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». К., 2008. 31 с.
7. Грицюк В.М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2010. 150 с.
8. Дубінський В.А. Методика викладання історії в школі: навчально-методичний посібник для організації самостійної роботи студентів історичного факультету. Кам'янець-Подільський, 2019. 88 с.
9. Єкельчик С. Український досвід Другої світової війни. К.: Медуза, 2020. 268 с.
10. Єрмоленко А.О. Візуальні джерела у викладанні історії: сучасний погляд. *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання*. 2016. № 4. С. 23-30.
11. Закон України «Про освіту». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
12. Киридон А. Формування історичної пам'яті в шкільному курсі історії. *Історія в рідній школі*. 2018. № 6. С. 2-5.

13. Кларк А. План «Барбаросса». Крах Третього Рейху. 1941-1945. М.: Центрполіграф, 2002. 491 с.
14. Коваль М. В., Кульчицький С. В., Курносів Ю. О. Історія України: Матеріали до підруч. для 10–11 кл. серед. шк. К.: Райдуга, 1992. 512 с.
15. Коваль М. В., Кульчицький С. В., Курносів Ю. О., Сарбей В. Г. Історія України. Проб. навч. посіб. для 10–11 кл. К.: Рад. шк., 1991. 336 с.
16. Кодлюк Я. Аналіз і оцінювання шкільних підручників. *Дидактичний аспект. Підручник XXI століття*. 2003. № 1-4. С. 72-79.
17. Кравченко С. Ціннісне ставлення до навчання та виховання. *Завуч*. 2014. №8. С. 4-14.
18. Кульчицький С. В., Шаповал Ю. І. Новітня історія України (1939 – 2001): Підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. К.: Генеза, 2005. 320 с.
19. Ладиченко Т. Компетентнісний підхід до вивчення історії на прикладах підручників з всесвітньої історії. *Історія в рідній школі*. 2020. № 6. С. 19-23.
20. Левітас Ф. Друга світова війна: український вимір. К.: Наш час, 2012. 272 с.
21. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія. 10-11 класи. *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання*. 2022. № 11-12. С. 2-25. [Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf \(mon.gov.ua\)](https://mon.gov.ua/navchalna-programa.2022.WH.HU.6-11.pdf)
22. Німецько-радянський договір про дружбу та кордон, 28 вересня 1939 р. *Світові війни XX століття у 4 кн.* Кн. 4 С. 153-155.
23. Пометун О. Реалізація компетентнісного і діяльнісного підходів у сучасному підручнику історії. *Український педагогічний журнал*. 2015. № 2. С. 146-157.
24. Радянські органи державної безпеки у 1939 - червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. Ред. кол.: Боряк Г., Даниленко В. (від. ред.), Кокін С., Лисенко О. та ін. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2009. 1311 с.

25. Смагін І. Методологічні засади аналізу теорії і практики шкільного підручникотворення з суспільствознавчих навчальних предметів. Народна освіта. 2009. № 2(8). URL: [http: Microsoft Word - vipusk_45.doc \(zu.edu.ua\)](http://Microsoft Word - vipusk_45.doc (zu.edu.ua))
26. Ткаченко О., Грукач В., Ткаченко Т. Формування особистісних компетентностей учнів на уроках історії та правознавства шляхом залучення документальних джерел. *Соціум. Документ. Комунікація*. 2022. № 4. С. 116-138.
27. Віртуальний тур по Аушвіцу. URL: [Віртуальний тур Аушвіц-Біркенау - Аушвіц-Біркенау - Віртуальний тур \(auschwitz.org\)](http://Віртуальний тур Аушвіц-Біркенау - Аушвіц-Біркенау - Віртуальний тур (auschwitz.org))
28. Україна в Другій світовій війні. Київ, Український інститут національної пам'яті, 2015. 28 с.
29. Чано Г. Останній монолог фашиста. Київ: Залізний тато. 2019. 128 с.
30. Яковенко Г.Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник, Харків, 2017. 324 с.
31. Мітчел С., Мюллер Дж. Командири Третього Рейху. Смоленськ: Русич, 1995. 480 с.
32. Knight P. Mussolini and Fascism. London & New York, NY: Routledge. 2013. 144 p.
33. Meskill J. Nazi Germany and Imperial Japan, the Hollow Diplomatic Alliance. London and New York, Routledge. 2017. 272 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Я, Щербина Владислав Вадимович, учасник(ця) освітнього процесу Херсонського державного університету, УСВІДОМЛЮЮ, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ:

– дотримуватися:

вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;

принципів та правил академічної доброчесності;

нульової толерантності до академічного плагіату;

моральних норм та правил етичної поведінки;

толерантного ставлення до інших;

дотримуватися високого рівня культури спілкування;

– надавати згоду на:

безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;

оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;

використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;

– самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;

– надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;

– не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;

– своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;

– не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;

– підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;

– поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;

– не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статевою чи іншою належністю;

– відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;

– запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;

– не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;

– не підроблювати документи;

не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;

не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки ;

– не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;

– не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;

- не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;
- не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;
- не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

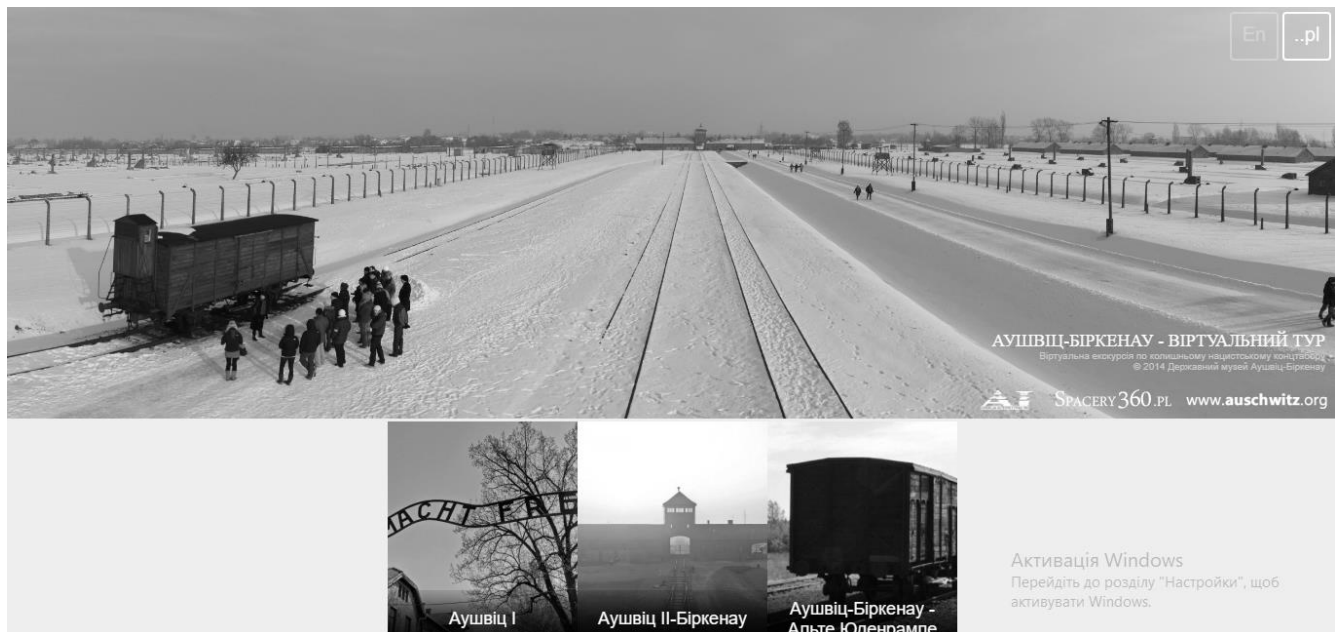
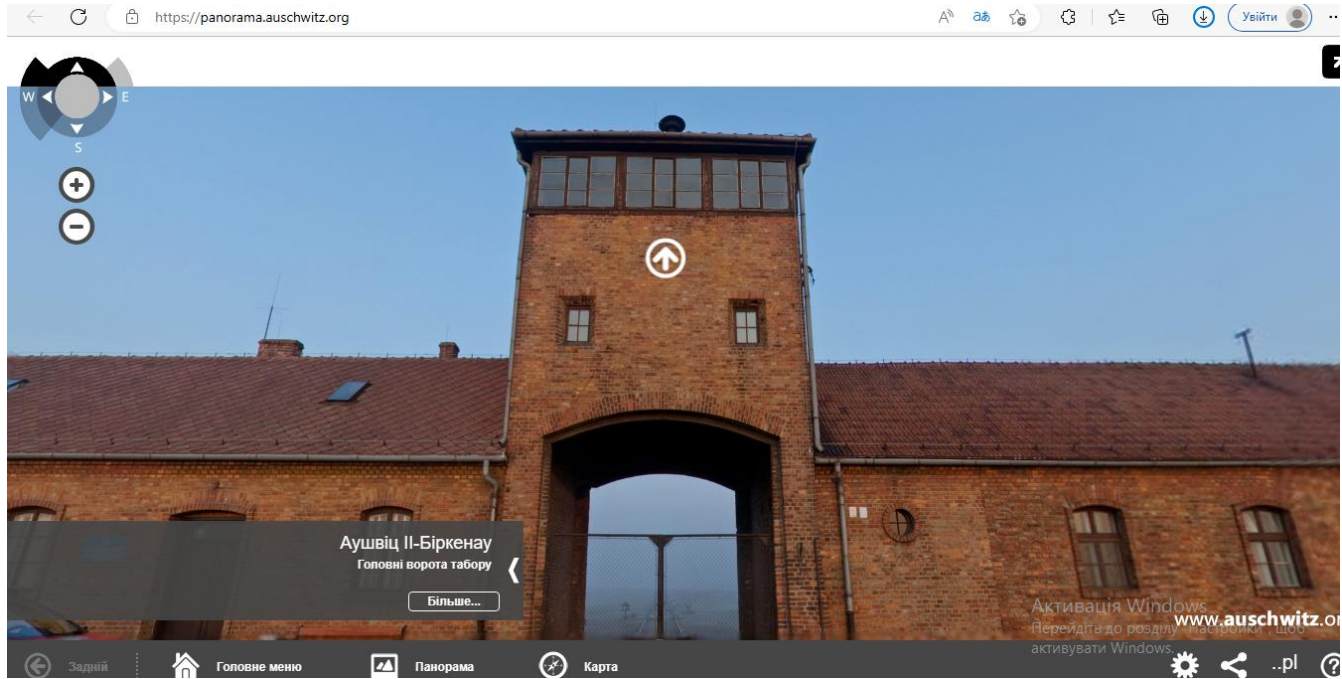
УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

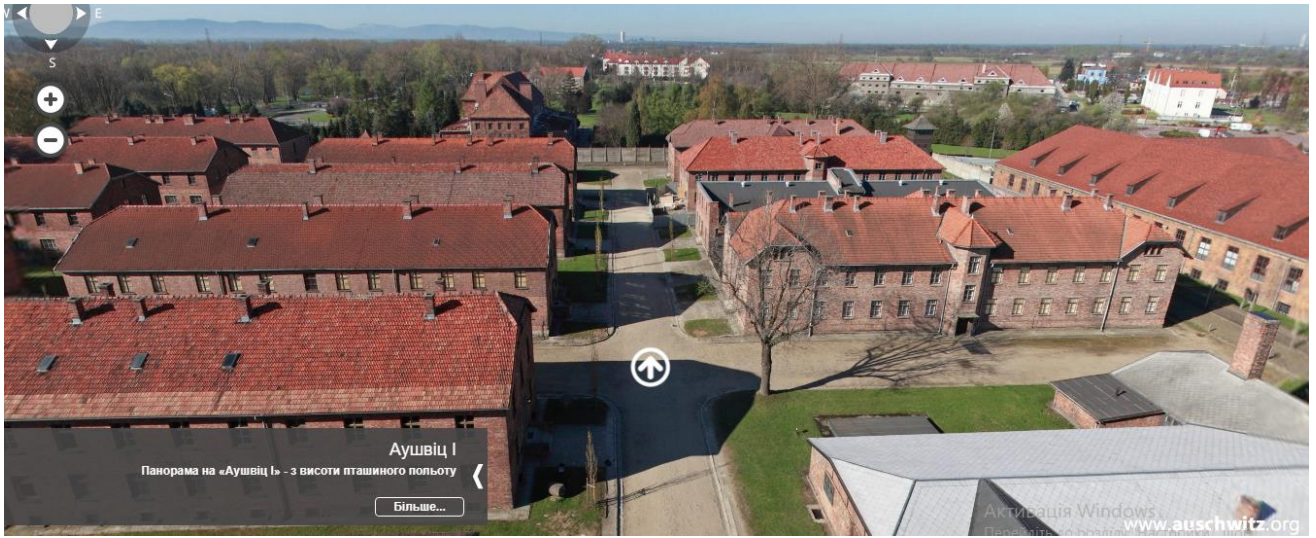
01.09.2022

Владислав Щербина

Додаток Б. Віртуальний тур до Аушвіцу-Біркенау

Джерело: [Віртуальний тур Аушвіц-Біркенау - Аушвіц-Біркенау - Віртуальний тур \(auschwitz.org\)](http://www.auschwitz.org)